

UOT:94(479.24).

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN “AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ” ƏSƏRİNİN AZƏRBAYCAN TARİXİNDƏ YERİ

dosent Səmədov Yaqub Abbasqulu oğlu , Quliyev Ədalət Firudin
ADPU-nun Ağcabədi filialı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Orcid:0009-0002-1584-9317, Orcid:0009-0008-6388-9333,
yaqub.semedov63@mail.ru
quliyevadalet62@gmail.com

Xülasə: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycanın görkəmli dövlət və ictimai xadimi, böyük mütəfəkkiri, siyasətçisi, publisisti olmuşdur. O, yaşadığı marixi prosesin içində böyüdü, təkmilləşdi və ictimai inkişafın zaman anlayışı daxilində formalaşdı. Xüsusilə də, o, Zaqafqaziya səyminin süqutunda sonra Batum konfransında iştirak etdiyinə görə gizli səsvermə yolu ilə qiyabi olaraq Azərbaycan Milli Şurasının (parlamentinin) sədri seçildi (1918-ci il, 27 may). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra onun İstanbulda siyasi mühacirət həyatı başlandı (1922-ci ildən) və bu illərdə də o, bir anda olsun siyasi fəaliyyətini dayandırmadı. 1923-ci ilin əvvəllərində Türkiyədə “Yeni Qafqaz” jurnalını nəşr etdirməklə ilk mühacir mətbuatının əsasını qoydu. Bu dövrdə “Yeni Qafqasya” (1923), “Azəri Türk” (1928), “Odlu yurd” (1929), “Qurtuluş” (1934), “Azərbaycan” (1952) jurnallarını, “İstiqlal” (1932) qəzetini nəşr etdirmişdir. Bununla yanaşı onun, tariximizin müxtəlif problemlərini özündə ehtiva edən “Azərbaycan Cümhuriyyəti”(İstanbul, 1922), “Əsrimizin Siyavuşu” (İstanbul, 1923, B., 1995), Çağdaş Azərbaycanın tarixi (Ankara, 1951, B., 1991) və s. əsərləri də işıq üzü görmüşdür. Bu məqalədə əsas diqqət Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində tariximizlə bağlı məsələlərə yönəldilmişdir.

Açar sözlər: Rəsulzadə, Azərbaycan, Cümhuriyyət, əsər, işğal, tariximizin əksi

Ключевые слова: Расулзаде, Азербайджан, Республика, труд, оккупация, отражение нашей истории

Key words: Rasulzadeh, Azerbaijan, Republic, work, occupation, reflection of our history

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycanın görkəmli dövlət və ictimai xadimi, böyük mütəfəkkiri, siyasətçisi və publisisti, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri və məfkurəçisi olmuşdur. İlk təhsilini Sultan Məcid Qənizadənin 2 saylı rus-tatar (rus-Azərbaycan) məktəbində almış, Bakı Texniki Məktəbini bitirmişdir. Gənc yaşlarından inqilabi hərəkətə qoşulmuş, 1902-1903-cü illərdə “Müsəlman Gənclik Təşkilatı” adlı gənc azərbaycanlı inqilabçılar dərnəyini yaratmış və ona başçılıq etmişdir. 1904-cü ildə isə

M.Ə.Rəsulzadə Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyasının Bakı Komitəsi nəzdindəMüsəlman sosial demokrat “Hümmət” qrupunun yaradılmasında iştirak etmişdir.

Bu dövrdə mətbuatda dərc olunmuş yazılarında o, xalqa söz, mətbuat, vicdan, cəmiyyət və ittifaqlar yaratmaq azadlıqları verilməsi, vətəndaşların əmlakının və canlarının toxunulmazlığının təmin olunması tələbləri ilə çıxış edir, xalqı maariflənməyə çağırır, Rusiyanın Azərbaycanda yeritdiyi milli qırğın siyasətini kəskin tənqid edirdi [1].

1908-ci ildə siyasi baxışlarına görə M.Ə. Rəsulzadə Çar hökuməti tərəfindən həbs olunmaq təhlükəsi ilə üzləşdiyindən ölkəni tərk edərək İrana getməyə məcbur olur. O,

Cənubi Azərbaycanda olarkən Təbrizdə xalqımızın milli qəhrəmanı Səttar xanla görüşür və Avropada təhsil almış bir qrup İran ziyalıları ilə birlikdə “İran Demokrat Partiyası”nın əsasını qoyur. O, “İrane Nou” və “İrane Ahat” qəzetlərinin baş redaktoru olur. 1909-cu il avqustun 24-də fəaliyyətə başlayan gündəlik və müstəqil “İrane Nou” qəzeti 1910-cu ilin yayında bağlansa da, oktyabrın 26-da artıq partiyanın rəsmi orqanı kimi fəaliyyətini yenidən bərpa edir. Seyid Həsən Tağızadə qeyd edirdi ki: “Modern Avropa qəzet formasını ilk dəfə İrana gətirən M.Ə. Rəsulzadə olmuşdur”. Ədəbi-publisistik fəaliyyətini davam etdirən M.Ə. Rəsulzadə 1911-ci ilin oktyabrında “Müsəlman Demokratik Müsavat Partiyasına” rəhbərlik edir. Bu dövrdə M.Ə. Rəsulzadənin “Cəmaət idarəsi” və “Bizə hansı hökumət faydalıdır?” kitabları çap olunur. 1917-ci ildə Müsavatın birinci qurultayında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Mərkəzi Komitənin sədri seçilir. Bu qurultaydan sonra Azərbaycanda “Azərbaycana muxtariyyət” şüarı altında milli hərəkət başlayır. M.Ə. Rəsulzadə 1918-ci ilin may ayında “Azərbaycan Milli Şurası”na sədr seçilir və mayın 28-i Azərbaycan istiqlaliyyəti bütün dünyaya elan olunur [2].

M.Ə. Rəsulzadə təkcə siyasi xadim kimi deyil, həm də o, görkəmli şəxsiyyət kimi özünün bir sıra əsərlərində, o cümlədən “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində tariximizin mühüm məsələlərinə toxunmuş və bununla bağlı dəyərli mülahizələr də irəli sürmüşdür. Xüsusilə də, onun “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində tariximizin ağ səhifələri, yəni 1918-1920-ci illər- dövrü ictimai-siyasi hadisələr fonunda işıqlandırılmış, Azərbaycan xalqının ADR-dən əvvəlki və sonrakı taleyi, güzəranı yığcam şəkildə öz əksini tapmışdır. Təsədüfi deyildir ki, 1923-cü ildə Türkiyənin İzmir şəhərində keçirilən “Kitab bayramı”nda yenidən nəşr olunmuş “Azərbaycan Cümhuriyyəti” kitabı Atatürk mükafatına layiq görülmüşdür. Kitabın ayrı-ayrı fəsilərində Azərbaycan tarixi ilə bağlı dəyərli fikirlər irəli sürülmüşdür.

Məsələn, M.Ə. Rəsulzadə “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində Azərbaycanın qədim dövr etnik tarixi haqqında yazır ki, “Azəri türklərinin hal- hazırda oturduqları yerlər min ildir qədim türk xalqı ilə məskun idi. Gərək Bakı, Gəncə, Şamaxı, İrəvan ilə Təbriz və sairə kimi vilayətlər və gərək Muğan, Arran, Qarabağ kimi məmləkətlər daima türk elinin oturağı və türk xanlarının ovlağı olmuşdur. Bu yerlər bir çox türk sülalələrinin irili- xırda hökumətlər qurduğunu və illərlə səltənət sürdüklərin görmüşdür” [3].

“Azərbaycan” məhfumu ilə bağlı ortaya çıxan problem isə əsərdə obyektiv olaraq belə dəyərləndirilir: “Birinci dünya savaşından öncəki rəsmi coğrafiyaya görə Azərbaycan Quzey İranda (Qacarlar dövləti) olan Təbriz bölgəsinə deyilirdi. Savaşdan, eləcə də, Böyük Rusiya Devrimindən sonra dillərdə dolaşan Azərbaycan sözü gedən Azərbaycanın quzeyində, Güneydoğu Qafqaz bölgəsindən oluşur, başkəndi Bakıdır” [4, s.16].

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın uzunmüddət İranın işğalı altına düşməsi bizim dilimizə və mədəniyyətimizə də müəyyən təsiri göstərmişdir. Bu dilin xalq dilinə o dərəcə də güclü təsiri olmasa da, əksinə onun Azərbaycanın poeziyasında rolu danılmazdır. Bununla belə, xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, Azərbaycan xalqı bu sahədə də öz varlığını qoruyub saxlamışdır. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi, “Azərbaycan ədəbiyyatı da böylədir: Azərbaycanlılar ibtidai farsicə yazmışlar. Sonra sırf Azərbaycan şiveyi-məhəlliyyəsi ilə yazan Füzuli məşrəb şairləri ilə qocaman bir dövr davam etmişdir. Bu dövrdə əvvəl Qövsü, Nəbatü, sonra Vəqif, Seyid Əzim, Ləli, Raci kimi şairlər yetişmişdir [5, s.14].

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının və bu bölgədə müstəmləkəçilik sisteminin qurulmasının ağır nəticələrinə toxunan M.Ə. Rəsulzadə uzaqgörənliklə qeyd edirdi ki, “Rusiya çarizminin yuz il öncə (1828- ci il Türkmənçay sülh müqaviləsindən başlanan və 1918-ci il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə başa çatan dövr nəzərdə tutulur)

bağımsızlığına, varlığına son qoyduğu Dərbənd, Quba, Lənkəran, Şəki, Şirvan, Bakı, Qarabağ, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan xanları da Azərbaycanlı türk ağaları idi” [4, s.17].

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan ediləndə Bakı şəhəri Stepan Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin bolşevik-erməni silahlı qüvvələrinin işğalı altında idi. Azərbaycan təmsilçilərini İstanbulda qəbul edən Türkiyənin Hərbi Naziri Ənvər Paşa ölkəmizdəki vəziyyətlə tam şəkildə tanış olduqdan sonra Nuru Paşaya Bakının bolşevik-erməni silahlı qüvvələrindən azad olunması üçün təcili göstəriş verdi. 1918-ci il sentyabrın 15-də Nuru Paşanın rəhbərlik etdiyi Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan Korpusu Bakıya daxil olaraq şəhəri erməni-bolşevik işğalından azad etdi. Bu tarixi qələbədə Azərbaycan türk qardaşlığının sarsılmaz birliyinə böyük önəm verən müəllif qeyd edirdi ki, “Qanlı bir savaş, dönməz bir qarşıdurmadan sonra qardaş qurtuluşuna can atan igid Məhmədçiyin Türk birliyi tarixində altın hərflərlə yazılacaq igidliyi ilə Azərbaycan ulusal gücləri öz başkəndinə girir. Altı ay başdan-başa qan-ciyər yeyən müsəlmanların üzü gülür. Bakı Qurban bayramı kimi gözəl bir gündə yenidən öz yiyələrinin əlinə keçir” [4, s.59].

1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş və cəmi 23 ay yaşamış Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti süqut etdikdən sonra yurdumuzda bolşevik Rusiyası 70 illik bir sovet rejimi qurdu. 1920-ci illərdə, xüsusən 30-cu illərdə bolşevizm kabusu yurdumuzun say seçmə oğul-qızlarını ucdantutma məhv etdi. Bu işğal rejiminin əsl mahiyyəti əsərdə uzaqgörənliklə belə dəyərləndirilir: “Çevriliş” ağalığı Azərbaycan Kommunist Partiyasına vermişdir. Bu Ağalığ üzə bütünlüklə müsəlman üyələrdən qurulmuşdur. Ağalığ başçısı Nəriman Nərimanov əskidən Azərbaycanda bir az tanınmış adam idisə də, o biri arxadaşları bütünlüklə törəmə idilər. Gercəkdə isə politika çevirən güc Rusiya Kommunist Partiyasının Azərbaycan Mərkəzi Komitənin katibi, Qızıl Ordu komandanlığı, ÇK idi. Bunlar bütünlüklə ruslarla başqa yadellilərdəndi” [4, s.110].

Hətta, 1920-ci ilin yanvar ayında Versal Ali Şurası tərəfindən Azərbaycan de-fakto müstəqil bir dövlət kimi tanınsa da, lakin sövət işğalı rejimi həm ölkəmizi beynəlxalq aləmdən təcrid etdi, həm də onun müstəqilliyinə son qoydu. M.Ə.Rəsulzadənin məhz bu baxımdan əsərində bolşevizmin əsl simasını belə ifşa edir: “Bolşeviklərin nə kibi bir Şərq siyasəti tətbiq etdikləri, Azərbaycan misalında bütün vüzuh və sərahətilə meydana çıxmışdır. Şərq millətlərinin xilas və nicasına aid şüarlar ilə bolşeviklər sözdə millətlərin hüququna, hürriyyətinə və istiqlalına hörmətkardılar. İşdə isə digər imperialistlərdən heç də fərqli deyildirlər” [5, s.71].

“Hər bir qaranlıq gecənin işıqlı sabahı olduğu kimi” bu görkəmli şəxsiyyət də bütün imperiyalar kimi şər imperiyası olan Sovet İmperiyasının da süqut edəcəyinə və Azərbaycanın yenidən öz müstəqilliyinə qovuşacağına əminliklə inanırdı. Bu gün əminliklə demək olar ki, Azərbaycan yenidən öz müstəqilliyinə qovuşubdur. Azərbaycan parlamentinin ilk toplantısında Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin uzaqgörənliklə söylədiyi kimi, “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!” [5, s.77].

Yekunda onu bildirmək istəyirik ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsəri tarixilik baxımından olduqca zəngindir, lakin bir məqalədə onun əhatəli elmi təhlilini vermək olduqca çətindir və bu istiqamətdə elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına zəruri ehtiyac var.

Ədəbiyyat

1. Mahmudov Y. (2014). Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri və məfkurəçisi. Xalq qəzeti. 1 fevral. - S. 5.
2. Abidqızı G. (2023). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu, siyasətçi və publisist M.Ə. Rəsulzadə. Ədalət. 26 may. - № 20. - S. 6.
3. Ağalarlı M. (2024). Milli dirçəlişə töhfə verən ictimai siyasi xadim. "Azərbaycan" qəzeti, 31 yanvar.
4. Rəsulzadə M.Ə. (2015). "Azərbaycan Cümhuriyyəti". (yenidən işləyib çap edən Türkel Yadigar). Bakı, 152 s.
5. Rəsulzadə M. Ə. (1990) "Azərbaycan Cümhuriyyəti". Bakı, Elm, 1.

**THE ROLE THE WORK OF MUKHAMED AMIN RESULZADE
"AZERBAIJAN REPUBLIC IN THE HISTORY OF AZERBAIJAN"**

Semedov Yaqub Abbasqulu, Quliyev Edalet Firuddin

Summary

Muhammad Amin Rasulzade was an outstanding state and public figure of Azerbaijan, a great thinker, politician, and publicist. He grew up in the historical process in which he lived, improved and was formed within the time concept of social development. In particular, he was elected chairman of the Azerbaijan National Council (parliament) in absentia by secret ballot due to his participation in the Batum conference after the fall of the Transcaucasian Seim (May 27, 1918). After the fall of the Azerbaijan Democratic Republic, his life as a political exile in Istanbul began (from 1922), and he did not stop his political activities even during these years. In early 1923, he founded the first immigrant press in Turkey by publishing the "Yeni Qafqaz" magazine. During this period, he published the magazines "Yeni Kafgasya" (1923), "Azeri Türk" (1928), "Odlu Yurd" (1929), "Qurtuluş" (1934), "Azerbaijan" (1952), and the newspaper "İstiqlal" (1932). . Along with that, his "Azerbaijan Republic" (Istanbul, 1922), "The March of Our Century" (Istanbul, 1923, B., 1995), History of Contemporary Azerbaijan (Ankara, 1951, B., 1991), which contains various problems of our history, etc. . his works have also been published. In this article, the main attention is focused on the issues related to our history in the work "Republic of Azerbaijan" by Muhammad Amin Rasulzade.

**РОЛЬ ПРОИЗВЕДЕНИЯ МАГОМЕД АМИН РЕСУЛЗАДЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ РЕСПУБЛИКА «В ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА»5**

Самедов Язуб Аббасгулу оглы, Гулиев Адалет Аируддин оглы

Резюме

Мухаммад Амин Расулзаде был выдающимся государственным и общественным деятелем Азербайджана, великим мыслителем, политиком и публицистом. Он вырос в историческом процессе, в котором жил, совершенствовался и формировался в рамках времени концепции общественного развития. В частности, он был избран председателем Национального совета (парламента) Азербайджана заочно тайным голосованием в связи с его участием в Батумской конференции после падения Закавказского сейма (27 мая 1918 года). После падения Азербайджанской

Демократической Республики началась его жизнь в качестве политического ссыльного в Стамбуле (с 1922 года), и он не прекращал своей политической деятельности даже в эти годы. В начале 1923 года он основал первую иммигрантскую прессу в Турции, издав журнал «Ени Кавказ». В этот период он издавал журналы «Ени Кафгася» (1923 г.), «Азери Тюрк» (1928 г.), «Одлу Юрд» (1929 г.), «Куртулуш» (1934 г.), «Азербайджан» (1952 г.), газету «Истикляль» (1932). Наряду с этим, его «Азербайджанская республика» (Стамбул, 1922), «Марш нашего века» (Стамбул, 1923, Б., 1995), «История современного Азербайджана» (Анкара, 1951, Б., 1991), в которых содержатся различные проблемы нашей истории и т.д. его произведения также были опубликованы. В данной статье основное внимание сосредоточено на вопросах, связанных с нашей историей в произведении Мухаммада Амина Расулзаде «Азербайджанская Республика».

Rəyçi: dosent Veyisov Arif

İctimai, təbiət fənləri və onların tədrisi texnologiyası kafedrasının 08 oktyabr 2024-cü il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 14 oktyabr 2024-cü il.